

VOOR VORST VOOR VRIJHEID EN VOOR RECHT

Een comparatieve analyse van het stedelijke fiscale en financiële beleid in de zeventiende eeuw*

Abstract

From the middle ages onwards, cities were encapsulated in the financing of the (nascent) state. In order to meet the royal need for cash, cities resorted to selling rents. These practices are well studied within historiography. However, how the financing of the state and the corresponding mounting debt levels transformed the urban fiscal system remained much less studied. In this article, we set out to disentangle the relationship between the state, the town and the urban fiscal structure. The financial fortunes of Antwerp, Amsterdam and Madrid during the seventeenth century were used as case studies. We show that whereas Amsterdam's debt levels were kept under control, debt-income ratios in both Antwerp and Madrid grew excessively. The spiralling out of control of urban finances compelled both the city magistrates and the state to intervene and restructure the urban fiscal system. The ensuing political struggle between the city and the state resulted in different outcomes for Antwerp and Madrid. Whereas the magistrates of the former managed to strengthen their economic power over the city, the revenues of the latter became increasingly intertwined with that of the Habsburg monarchy. We conclude that long after the economic growth of the sixteenth century the rise of the unified fiscal state was still severely hampered in the Southern Low Countries due to a sovereign in constant need for cash in combination with strong regional tendencies towards particularism.

In de loop van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd was de verhouding tussen stad en vorst onderhevig aan ingrijpende veranderingen als gevolg van het Europese staatsvormingsproces. Het vorstelijke centraliseringsstreven behelsde onder meer een inperking van de stedelijke autonomie inzake het economische, fiscale en politieke beleid. Deze evolutie verliep evenwel niet rechtlijnig en werd in de sterk verstedelijkte gebieden, zoals het

* De auteur dankt M. Limberger, T. De Moor en de anonieme referenten van het tijdschrift voor het becommentariëren van eerdere versies.

zuidwestelijke deel van de Lage Landen, geconfronteerd met een particularistische tegenstroom uit de stedelijke milieus.¹ De houding van de steden in Vlaanderen en Brabant was vaak ingegeven door politiek-economische overwegingen.² Zo waren de verzuchtingen van de Brugse burgers tijdens de opstand van 1488 tegen Maximiliaan van Oostenrijk hoofdzakelijk van economische en fiscale aard.³ Tevens bleek tijdens diezelfde crisis dat de positie van de steden tegenover de vorst op zijn zachtst gesteld ambigu was en evengoed door opportunistische overwegingen gevormd kon worden. De veranderende stellingname van Antwerpen in de tweede helft van de vijftiende eeuw is in dezen een treffend voorbeeld. In 1477 verzette de stad zich nog openlijk tegen de centraliseringspolitiek van Maria van Bourgondië.⁴ Toen omstreeks 1482 de Vlaamse en Zuid-Brabantse steden tegenover Maximiliaan van Oostenrijk kwamen te staan, verleende Antwerpen de landsheer evenwel militaire en financiële steun.⁵ Als tegenprestatie werden de vreemde kooplui in Brugge verplicht de stad (tijdelijk) te verlaten en zich in Antwerpen te vestigen.⁶ Ook de aluinstapel, een belangrijke stof in het kleurproces van wol, werd op vorstelijke ordonnantie verplaatst van Brugge naar Antwerpen.⁷ Deze laatmid-

1. Marc Boone en Maarten Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: Karel Davids en Jan Lucassen (eds.), *A miracle mirrored: the Dutch republic in European perspective* (Cambridge 1995) 99-135; Jelle Haemers, 'De Gentse opstand (1449-1453): de strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal', *Standen en landen* 105 (2004) 443-475; Jelle Haemers, *For the common good?: State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy, 1477-1482* (Turnhout 2009).

2. Wouter Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand: de Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)* (Gent 2007) 344; Jan Dumolyn en Jelle Haemers, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', *Journal of Medieval History* 31 (2005) 369-393; Raymond van Uytven, 'Politiek en economie: de crisis der late xve eeuw in de Nederlanden', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 53 (1975) 1097-1149, aldaar 1145-1146.

3. Jan Dumolyn, 'Our land is only founded on trade and industry. Economic discourses in fifteenth-century Bruges', *Journal of Medieval History* 36 (2010) 374-389.

4. Raymond van Uytven, '1477 in Brabant', in: Wim Blockmans (ed.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk 1985) 253-285.

5. Wim Blockmans, 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre, d'après des documents inédits, 1482-1492', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 140 (1974) 257-368; Dumolyn en Haemers, 'Patterns of urban rebellion', 387; Van Uytven, 'Politiek en economie', 1097-1149. Walter Prevenier en Marc Boone, 'De stadstaat-droom', in: Johan Decavele (ed.), *Gent, Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen 1989) 81-105, aldaar 103. Het Antwerpse stadsbestuur financierde onder meer een leger van zo'n 1250 manschappen. Zie: Frederik Buylaert, Jan Van Camp en Bert Verwerf, 'Urban militias, nobles and mercenaries. The organisation of the Antwerp army in the Flemish-Brabantine revolt of the 1480s', *Journal of Medieval Military History* 9 (2011) 146-166, aldaar 149-151.

6. Van Uytven, 'Politiek en economie', 1148.

7. Van Uytven, 'Politiek en economie', 1149.

deleeuwse crisis illustreert terdege de aandacht van zowel vorst als stedelingen voor de stedelijke fiscaliteit.

Binnen de historiografie is reeds in voldoende mate aangetoond dat deze preoccupatie met het 'geld van de stad' geen fait divers was, maar een steeds terugkerend onderdeel vormde binnen het gehanteerde discours tijdens stedelijke onlusten doorheen de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Daarnaast had deze crisis op middellange termijn een tweetal ingrijpende gevolgen binnen de Habsburgse Nederlanden. Ten eerste stimuleerden de vorstelijke ordonnaties een verschuiving van het economische epicentrum in het Noordzeegebied van Brugge naar Antwerpen.⁸ Ten tweede had dit als gevolg dat ook het politieke speelveld grondig werd hertekend. De macht van de Vlaamse steden nam stelselmatig af, ten voordele van Antwerpen. Aldus zou Antwerpen in het laatste kwart van de vijftiende eeuw ogenschijnlijk als een *bargaining metropole* kunnen worden gedefinieerd.⁹ De Scheldestad kon evenwel slechts tot een centrum van kapitaalaccumulatie uitgroeien door landsheerlijk toedoen. De relatie tussen Antwerpen en de Habsburgse staat was er van meet af aan een tussen twee ongelijke partners.

Centraal in dit artikel staat de interactie tussen stad en landsheer en de invloed hiervan op de fiscale en financiële politiek van de stad. Voor welke opties opteerden zowel vorst als stadsbestuur? In welke mate werd de stad al dan niet gestuurd door vorstelijke dwang of een zekere vorm van padafhankelijkheid, gezien men steeds werkte binnen een reeds bestaand fiscaal en financieel raamwerk? Tot slot, welke implicaties hadden de gemaakte keuzes op lange termijn? Vanuit stedelijke perspectief kon een hoge fiscale druk het groeipotentieel van de economie en de levensstandaard onderuithalen.¹⁰ Voor de landsheer vormde de stad, door het ontbreken van een geüniformeerd fiscaal kader, een belangrijke inkomstenbron.¹¹ Een stad die door een te hoge fiscale druk in financiële problemen terechtkwam, had ook voor de vorstelijke

8. Hoewel structurele langetermijnevoluties niet miskend mogen worden, bestaat binnen de historiografie de consensus dat de crisis van de late vijftiende eeuw een kantelmoment vormde. Zie hiervoor: Herman Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth century)* (Leuven 1963) 102; Van Uytven, 'Politiek en economie', 1149; Jim Bolton en Guidi Bruscoli, 'When did Antwerp replace Bruges as the commercial and financial centre of north-western Europe?', *Economic History Review* 61 (2008) 360-379; J. Dumolyn, 'Our land', 376-377.

9. Wim Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities: An aspect of state formation in Preindustrial Europe', *Theory and Society* 18 (1989) 733-755, aldaar 736-738.

10. Charles Kindelberger, *A financial history of Western Europe* (Londen 1984) 159.

11. José Ignacio Andrés Ucendo en Michael Limberger, 'Introduction', in: José Ignacio Andrés Ucendo en Michael Limberger (eds.), *Taxation and debt in the Early Modern City* (Londen 2012) 1-12, aldaar 2-6; Marjolein 't Hart, 'The emergence and consolidation of the "Tax State". The seventeenth century', in: Richard Bonney (ed.), *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 281-294, aldaar 292-293.

schatkist ingrijpende repercussies. Deze afhankelijkheid verklaart dan ook de aandacht van de staat voor de stedelijke financiën doorheen de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd.

Het door Charles Tilly ontwikkelde *capital-coercion*-model vormt een theoretisch analysekader waarbinnen de relatie tussen de landheer de stedelijke fiscaliteit verklaard kan worden. Twee elementen zijn hierbij van belang: enerzijds de concentratie van dwangmiddelen of de mogelijkheid van machthebbers om een geweldmonopolie te ontwikkelen, anderzijds de concentratie van kapitaal. De evolutie naar kapitaalintensievere vormen van oorlogvoering maakte beide elementen echter onlosmakelijk met elkaar verbonden.¹² De relatief hoge concentratie van beschikbaar kapitaal binnen de stadsmuren – *loci of capital accumulation* in de terminologie van Tilly – en de mogelijkheid om deze aan te spreken plaatste de stedelijke machthebbers in een bijzonder interessante onderhandelingspositie met de vorst.¹³ Wim Blockmans typeerde deze steden dan ook als *bargaining metropolises*.¹⁴ De bijdragen van Tilly en Blockmans vormden de aanleiding tot een herinterpretatie van de stedelijke financiën en hun interactie met het staatsvormingsproces vanuit een sociaal-politiek perspectief.¹⁵ De veeleer theoretische benaderingen van Tilly en Blockmans werden bijvoorbeeld in de verzamelbundel *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe* vanuit comparatief perspectief onderzocht. De wijze waarop renten de steden, private investeerders en de opkomende staat op structurele wijze met elkaar verbonden, vormde hierbij de overkoepelde onderzoeksvraag.¹⁶ Voordien had Marc Boone reeds voor laatmiddeleeuws Gent een driehoeksrelatie tussen landsheer, stad en renteniers bloot weten te leggen.¹⁷ In haar comparatieve analyse van Dordrecht, Haarlem en Zwolle belichtte Manon van der Heijden

12. Charles Tilly, 'Cities and states in Europe, 1000-1800', *Theory and Society* 18 (1989) 563-584, aldaar 567.

13. Tilly, 'Cities', 565.

14. Blockmans, 'Voracious states', 736-738.

15. Tilly, 'Cities', 569-570; Blockmans, 'Voracious states', 733-755. In dezelfde uitgave verscheen ook een artikel van 't Hart waarin ze Tilly's model toepaste op enkele Hollandse steden. Marjolein 't Hart, 'Cities and statemaking in the Dutch Republic, 1580-1680', *Theory and Society* 18 (1989) 663-687.

16. Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens, 'Urban public debts from the 14th to the 18th Century. A new approach', in: Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens (eds.), *Urban public debts: urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003) 1-14, aldaar 3-9.

17. Marc Boone, *Geld en Macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990) 20-21; Marc Boone, 'Stedelijke fiscaliteit in de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Fiscaal Recht* 102 (1991) 102-113; Marc Boone, "'Plus dueil que joie.' Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën', *Gemeentekrediet van België, driemaandelijks tijdschrift* 45 (1991) 3-26.

zowel het perspectief van de renteniers als dat van de stad.¹⁸ Hanus onderzocht de casus 's-Hertogenbosch in de vroege zestiende eeuw. Hierbij focuste hij in hoofdzaak op het sociale profiel van de renteniers, hun beweegredenen om in stedelijke schuld te investeren en hoe beide elementen de totstandkoming van een *civil society* bewerkstelligden.¹⁹ En in de bundel *Taxation and debt in the early modern city* werd, aan de hand van verschillende casussen uit continentaal Europa, getracht de interactie tussen vorstelijke geldvraag en het stedelijke fiscale beleid te ontrafelen.²⁰

In dit artikel wordt ervoor geopteerd de fiscale en financiële politiek van Antwerpen aan het einde van de zeventiende eeuw als uitgangspunt te hantieren. De economische groei die in de zestiende eeuw werd gerealiseerd bleef uit, maar de vorstelijke geldvraag was zo mogelijk nog groter. De centrale onderzoeksvraag in deze bijdrage is dan ook hoe Antwerpen met deze contradictorische evoluties omging en welke implicaties dit had op de stedelijke fiscaliteit. Om uiteenlopende staatkundige structuren en verschillen in de *'logic of coercion'* binnen eenzelfde staatkundige structuur in de analyse te kunnen betrekken wordt de Antwerpse casus gecontrasteerd met Amsterdam en Madrid in de zeventiende eeuw. Beide steden vormden respectievelijk binnen de Republiek en het Iberische schiereiland de grootste geldschietter van de (in ontwikkeling zijnde) staat. Het gebruikte bronnenmateriaal in deze bijdrage is zowel van kwantitatieve als kwalitatieve aard. De eerste categorie bestaat in hoofdzaak uit de rekeningen van de verschillende Antwerpse stadskassen. De tweede categorie betreft de verslagen van de bestuurlijke en vertegenwoordigende organen binnen de stad en de briefwisseling van het Antwerpse stadsbestuur met de Staten van Brabant en met de landvoogd.

Het verdere verloop van dit artikel is als volgt. Eerst wordt de financiële uitgangspositie van Antwerpen in de zeventiende eeuw gecontrasteerd met Amsterdam en Madrid. In schril contrast met Amsterdam werden Antwerpen en Madrid in de zeventiende eeuw geconfronteerd met een stijgende stedelijke schuldgraad. Vervolgens worden de verschillende strategieën die een stadsbestuur kon ontwikkelen om de schuldenlast beheersbaar te houden van naderbij geanalyseerd. In deze analyse wordt zowel institutionele padafhankelijkheid als vorstelijke dwang mee in rekening gebracht. Vanzelfsprekend zijn hierbij grote parallellen te trekken tussen de Antwerpse en Madrileense casus. Een evenwel opvallend verschil is dat Antwerpen erin slaagt landsheerlijke belastingen binnen het eigen fiscale systeem te incor-

18. Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).

19. Jord Hanus, *Tussen stad en eigen gewin, stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)* (Amsterdam 2007).

20. Andrés Ucendo en Limberger (eds.), *Taxation and debt in the Early Modern City* (Londen 2012).

poreren. Deze praktijk zal aan de hand van de aankoop van het lepelrecht in het vervolg van deze bijdrage verder worden toegelicht. Voorgaande evolutie stond haaks op de *rise of the fiscal state* waarbij steden steeds vaker rechtstreeks werden ingeschakeld in het fiscale systeem van de (in ontwikkeling zijnde) staten.²¹ Tot slot wordt nagegaan hoe de vorstelijke *logic of coercion* zich tussen Antwerpen en Madrid verhiel, welke implicaties dit had voor het stedelijke beleid en wat de gevolgen waren voor de stedelijke economie op middellange termijn.

Antwerpen, Amsterdam en Madrid vergeleken

Recent onderzochten Marjolein 't Hart en Michael Limberger de mate waarin steden door het genereren van kapitaalconcentratie hun autonomie tegenover de ontluikende staat al dan niet verzekerden.²² Hun bevindingen zijn frappant. Zowel Antwerpen als Amsterdam vormden gedurende de zestiende en zeventiende eeuw twee handelsmetropolen en in die zin dus *loci of capital accumulation*. Desondanks bleek Antwerpen, in tegenstelling tot Amsterdam, er niet in te slagen om deze gunstige uitgangspositie in politieke macht om te zetten en zich te manifesteren als een *bargaining metropole*.²³ Deze divergente evolutie was in hoofdzaak terug te voeren op de uiteenlopende staatkundige structuur waarbinnen beide steden zich ontwikkelden en de verschillende wijzen waarop de *logic of coercion* en de *logic of capital* hierbinnen interageerden. Antwerpen was in de zestiende eeuw weliswaar uitgegroeid tot een bijzonder welvarende stad, maar vormde slechts een van de parels aan de Spaanse kroon. Het economische belang van Amsterdam daarentegen bleef vóór de Opstand juist vrij beperkt.²⁴ Gedurende de zeventiende eeuw groeide de Amstelstad echter ontegenzeggelijk uit tot de economische en politieke leider van Holland en bij uitbreiding de Republiek.²⁵ Ditzelfde Holland betaalde in de zeventiende eeuw dan ook ongeveer de helft van de gemeenschappelijke lasten van de Republiek, maar had wel in sterke mate zeggenschap over hoe

21. Andrés Ucendo en Limberger, 'Introduction', 4-8.

22. Marjolein 't Hart en Michael Limberger, 'Staatsmacht en stedelijk autonomie. Het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 36-72, aldaar 39-40.

23. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 49-60.

24. Omstreeks 1545 nam de Scheldestad ongeveer 75 procent van de totale (geregistreerde) export uit de Habsburgse Nederlanden voor haar rekening. Daartegenover was de export van Amsterdam met 6 procent een stuk beperkter. Clé Lesger, 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam, centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004) 102-187, aldaar 109.

25. Gert-Jan Leenknecht, Raymond Kubben en Beatrix Jacobs, *Opstand en eenwording. Een institutionele geschiedenis van het Nederlandse openbaar bestuur* (Nijmegen 2010) 61.

de fondsen werden aangewend.²⁶ Antwerpen daarentegen verloor aan economisch belang in de zeventiende eeuw, een kortstondige heropleving tijdens en net na het twaalfjarig bestand niet te na gesproken.²⁷ Deze teloorgang beknotte dan ook de onderhandelingstroeven van de stad op het politieke speelveld.

Het uiteenlopende belang van beide steden als geldschieters van de vorst vóór de Opstand wordt duidelijk geïllustreerd door hun respectieve bijdrages aan beden. Antwerpen financierde omstreeks het midden van de zestiende eeuw 4,35 procent van de bede, Amsterdam diende slechts 1,04 procent bij te dragen.²⁸ Daarnaast vormde ook de private kredietmarkt in Antwerpen gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw een belangrijke financieringsbron voor de Habsburgse kroon.²⁹ Uit het vergelijkende perspectief dat 't Hart en Limberger hanteerden blijkt dat Antwerpen noch in de zestiende noch in de zeventiende eeuw beschouwd kon worden als een *bargaining metropole*.³⁰ Hierbij verwijzen ze naar een sterke vorm van padafhankelijkheid die het financiële en fiscale beleid van de stad in een strak keurslijf dwong. In de zeventiende eeuw bleef de verstrengeling van de Habsburgse belangen met de stedelijke financiën, die zich in de loop van de zestiende eeuw had gevormd, in sterke mate voortbestaan. Binnen de Spaanse Nederlanden was Antwerpen nog steeds een belangrijke geldschieter van de kroon, waarbij de beden (zoals voorheen) in grote mate werden gefinancierd door stedelijke schulduitgiftes. Tussen 1624 en 1710 zou ongeveer 40 procent van de nieuw verkochte Antwerpse renten, goed voor 1.739.873 gulden, te wijten zijn aan de vorstelijke geldvraag.³¹ 't Hart en Limberger stellen dan ook terecht dat omstreeks de zeventiende eeuw 'de balans tussen capital en coercion was doorgeslagen naar coercion'.³² Dit gebeurde in die mate dat de vorst erin slaagde het stedelijke financiële en fiscale beleid, weliswaar onrechtstreeks, sterk te beïnvloeden.

26. Leenknecht, Kubben en Jacobs, *Opstand*, 62.

27. Roland Baetens, *De nazomer van de Antwerpse welvaart en de diaspora van het handelshuis de Grote* (Brussel 1976); Peter Spufford, 'From Antwerp and Amsterdam to London: The decline of financial centers in Europe', *De Economist* 154 (2006) 143-175, aldaar 156-160.

28. Eigen berekeningen op basis van 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 42.

29. Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger, Geldkapital und Kreditverkehr im 16. Jahrhundert* (Jena 1922) en Fernand Braudel, 'Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers', in: *Charles Quint et son temps* (Parijs 1972) 191-200.

30. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 66.

31. Tussen 1624 en 1677 verkocht het Antwerpse stadsbestuur voor 1.614.034 gulden renten om aan de vorstelijke geldvraag te voldoen. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 61. Tussen 1630 en 1710 werden voor 1.250.509 gulden renten verkocht, waarvan 125.839 gulden na 1677. Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Archief van de Rekenkamer verder (RK), Rekeningen van de consumptiekas, R1350-1433.

32. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 66.

In Madrid was door de nabijheid van het vorstelijke bestuurscentrum en de personele banden tussen stadsbestuur, vorstelijke ambtenaren en de hofhouding de logica van de dwang nog sterker doorgedrongen.³³ Tussen 1629 en 1679 schonk Madrid voor 18,87 miljoen dukaten *donativos* aan de vorst ter financiering van het Habsburgse staatsbestel.³⁴ Net als in de Scheldestad bekostigde Madrid deze afdracht door het verkopen van renten. De gevolgen van de herhaalde uitgifte van publieke schuld voor de financiële positie van Antwerpen, Amsterdam en Madrid wordt in onderstaande tabel weergegeven.

TABEL 1 Financiële positie van Antwerpen, Amsterdam en Madrid omstreeks 1680-1700³⁵

	Antwerpen	Amsterdam	Madrid
Schuld per capita in 1680 (in gram zilver)	1.032	405	2.786
Stedelijke uitgaven aan renteniers (in procenten)	55%	7,10%	74%
Schuld-inkomstratio	1660	9	8
	1690	15	20

Vergelijken we de openstaande schuld per capita van de drie steden, dan blijkt dat voornamelijk Antwerpen en Madrid met respectievelijk 1.032 en 2.786 gram zilver per capita een hoge schuld torsten. Als gevolg van de herhaaldelijke Antwerpse en Madrileense schulduitgiftes steeg het aandeel van de vaste stedelijke inkomsten die gebruikt werden voor de uitbetaling van de

33. José Ignacio Andrés Ucendo en Ramón Lanza García, 'Taxation and debt in the early modern Castilian cities: The case of seventeenth century Madrid', in: Michael Limberger en José Ignacio Andrés Ucendo (eds.), *Taxation and debt in the Early Modern city* (Londen 2012) 85-100, aldaar 92. Hierin stellen de auteurs dat 'perhaps better than anything else, the *donativos* reflect te subordination of Madrid to the Royal Treasury in the financial arena'.

34. De Spaanse vorsten financierden zich via de Castiliaanse *Cortes*, waarbij de landsheer middelen verkreeg na onderhandelingen, vergelijkbaar met het bedeproces in de Spaanse Nederlanden. Wanneer de onderhandelingen rond waren, werden de nodige middelen door de verkoop van *juros* opgehaald. Bij financiering met *donativos* trad de landsheer in rechtstreekse onderhandelingen met de steden. De vorst prefereerde rechtstreeks te onderhandelen met de steden aangezien die de langdurige onderhandelingen met de *Cortes* vermeden. José Ignacio Andrés Ucendo, 'Government policies and the development of financial markets: the case of Madrid in the seventeenth century', in: Fausto Piola Caselli (ed.), *Government debts and financial markets in Europe* (Londen 2008) 67-80, aldaar 69.

35. Andrés Ucendo en Lanza García, 'Taxation', 9-14; 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 59-62; Wantje Fritschy, 'Three centuries of urban and provincial public debt: Amsterdam and Holland', in: Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens (eds.), *Urban Public Debts: urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003) 75-92, aldaar 83-84; Nicolas De Vijlder, 'De publieke rentemarkt van Antwerpen, een sociaal-economische analyse (1630-1710)' (masterscriptie Geschiedenis Universiteit Gent 2010) 45-52.

jaarlijkse rentelast bijzonder sterk. Omstreeks 1621 vertegenwoordigde deze post in Madrid slechts 7 procent van de totale inkomsten, wat explodeerde tot 74 procent aan het einde van de zeventiende eeuw.³⁶ Ook in Antwerpen kwam in de tweede helft van de zeventiende eeuw meer dan de helft van de jaarlijkse inkomsten toe aan de renteniers.³⁷ Opnieuw lijkt de Amstelstad in positieve zin uit de band te springen: slechts 7,1 procent van de stedelijke inkomsten diende voor de terugbetaling van de renteniers. Amsterdam had in vergelijking met Madrid en Antwerpen dus niet alleen een lagere schuld in verhouding tot haar inwoneraantal. Ook in verhouding tot haar totale inkomsten bleek de Amsterdamse stedelijke schuld relatief beperkt. De evolutie van de verhouding van de totale schuld op de jaarlijkse inkomsten van Antwerpen en Madrid illustreert op treffende wijze de stijgende druk op het financiële en fiscale beleid van beide steden. De schuld-inkomstratio van de Castiliaanse hoofdstad groeide door de enorme vorstelijke geldvraag exponentieel van 8 omstreeks 1665 tot 20 rond de eeuwwisseling.³⁸ Over dezelfde periode steeg de Antwerpse schuld-inkomstratio van 9 naar 15.³⁹ Beide stadsbesturen zagen zich dus geconfronteerd met eenzelfde problematiek, waarbij de stedelijke inkomsten onder druk kwamen te staan.⁴⁰ 't Hart en Limberger schetsten de mogelijke risico's voor de stad én de landsheer onomwonden: 'Als de stad [Antwerpen, NDV] niet regelmatig haar rentelasten zou betalen, zou het moeilijker zijn om bij een volgende ronde renten te verkopen. [...] Als één radertje uit het bedesysteem viel zouden de andere radertjes ook kunnen weigeren te betalen'.⁴¹

De Scheldestad was vanuit het perspectief van de vorst als het ware *too big to fail*. Dit leidde ertoe dat de stedelijke financiën vanaf het midden van de zestiende eeuw onder het toezien oog van de centrale overheid in Brussel werd geplaatst, waarbij de stadsrekeningen regelmatig door een regerings-commissaris werden nagekeken.⁴² Deze maatregel was ontoereikend, want zowel in 1575 als in 1585 vonden er onder druk van de landsheer ingrijpende hervormingen van de Antwerpse stadsfinanciën plaats, waarbij respectievelijk de reductie- en consumptiekas werden opgericht om de uitbetaling van

36. Andrés Ucendo en Lanza García, 'Taxation', 5.

37. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 66.

38. Andrés Ucendo en Lanza García, 'Taxation', 7.

39. De Vijlder, 'De publieke rentemarkt', 45-49.

40. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 56; Michael Limberger, 'The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800. Excises, annuities and debt management', in: Michael Limberger en José Ignacio Andrés Ucendo (eds.), *Taxation and debt in the early modern city* (Londen 2012) 139-149, aldaar 145-148; René Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Brugge 1965) 57-70.

41. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 48-49.

42. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht', 49.

de rentelasten te verzekeren.⁴³ Omstreeks 1680 werd het Antwerpse stadsbestuur vanuit de Staten van Brabant opnieuw aangespoord financieel orde op zaken te stellen en de operationele kosten van de stad terug te dringen. De maatregelen die werden voorgesteld betroffen onder andere de reductie van de nog uitstaande erfrenten verkocht met 6 procent, alsook ‘te quijten de lijfrenten loopende tot laste vandesper Stadts casse van consomptien, op de lijven vande persoonen onder den ouderdom van vijftich jaeren ende de penninghen daertoe noodich te te lichten op erfrenten, te betaelen voor eenen merckelijcken tijt van jaeren, tegen drij ende eenhalf ten hondert’.⁴⁴ Niettegenstaande de intenties van het stadsbestuur om de voorgestelde terugbetaling van de lijfrenteniers jonger van vijftig jaar door te voeren bleken de verklaringen dode letter aangezien de daaropvolgende jaren de rentelast voor de stad vrijwel constant bleef zonder dat nieuwe renten werden verkocht.⁴⁵ Ook een algehele reductie van de erfrenten zoals de Staten van Brabant voorstelden, kwam er niet. Ondanks de unanieme instemming met de voorstellen van de Staten van Brabant binnen de Brede Raad vond geen algehele *haircut* plaats en werden uiteindelijk alleen de nieuw verkochte erfrenten op het lepelrecht blijvend met een lagere rentevoet uitgekeerd.⁴⁶ De terughoudendheid van het stadsbestuur om een algehele rentereductie daadwerkelijk door te voeren is niet verwonderlijk. Op korte termijn ondermijnde dit immers het vertrouwen van de renteniers in de kwaliteit van de Antwerpse schuld, wat toekomstige renteverkopen sterk bemoeilijkte. De opinie van Gaspar Joseph van Horne, oud-schepen en stadssecretaris van Antwerpen, na de rentereductie van 1723 is in dezen verhelderend. Hij stelde zonder meer ‘in toekomstige niet meer te avanceren aen de Stadt van Antwerpen om de injustitie int Reduceren’.⁴⁷

Uit het voorgaande blijkt dat zowel Antwerpen als Madrid met eenzelfde problematiek geconfronteerd werden. In beide steden steeg de schuldgraad doorheen de zeventiende eeuw, wat een duaal probleem veroorzaakte. Enerzijds diende men keer op keer aan de vorstelijke geldvraag te voldoen, wilde men zijn positie binnen de Habsburgse staat veiligstellen. Anderzijds diende men de toekomstige rentebetalingen aan de renteniers te verzekeren, wilde men de mogelijkheid tot verdere schuldfinanciering intact houden. De divergente strategieën die Antwerpen en Madrid hiervoor in interactie met de vorst ontwikkelden worden in de volgende paragraaf toegelicht.

43. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 56-57.

44. SAA, Archief van de Privilegie kamer (verder PK), Briefwisseling met de Staten van Brabant, PK 2456 fol. IV-2r.

45. SAA, RK, Rekeningen van de kas van consumptie, R1401-R1422.

46. SAA, RK, Rekeningen van de kas van consumptie, R1401-R1422.

47. Karel Degryse, ‘De Antwerpse fortuinen. Kapitaalaccumulatie, -investering en -rendement te Antwerpen in de achttiende eeuw’ (doctoraalproefschrift Universiteit Gent 1985) 439.

De zoektocht naar nieuwe inkomsten

Om de terugbetalingscapaciteit van de stad intact te houden diende een stijgende stedelijke schuld gepaard te gaan met een uitbreiding van de courante inkomsten. Deze (ogenschijnlijk mechanische) wisselwerking werd door Jacques Le Goff omschreven als *la dialectique des rentes et impôts*.⁴⁸ Wanneer het stadsbestuur zich genoodzaakt zag om op structurele wijze de inkomstenbasis van de stad te verbreden had men, gegeven de bestaande structuur van de inkomsten, zowel in Antwerpen als Madrid een tweetal mogelijkheden.⁴⁹ Ten eerste kon men ervoor kiezen om de totale belastingdruk te verhogen door de aanslagvoet van een accijns of directe belasting te verhogen of een nieuwe belasting in te voeren. Zo verhoogde de Antwerpse Brede Raad, het hoogste vertegenwoordigend orgaan van de stad bestaande uit het schepencollege, de oud-schepenen, de hoofdmannen en wijkmeesters van de poorterijen en de vertegenwoordigers van de geprivilegieerde ambachten, gedurende de zestiende en zeventiende eeuw meermaals de bieraccijnzen om aan de stedelijke betalingsverplichtingen te voldoen.⁵⁰ Ook werden er, wederom om de stedelijke inkomstenbasis te verbreden, nieuwe belastingen doorgevoerd, bijvoorbeeld op *rij en carospeerden*.⁵¹ Hierbij dient onmiddellijk de kanteekening gemaakt te worden dat deze belastingverhogingen niet zonder meer goedgekeurd werden door de Brede Raad. Zowel de vertegenwoordigers van de geprivilegieerde ambachten als de wijkmeesters en hoofdmannen van de poorterijen stonden hier in vele gevallen weigerachtig tegenover. Hierbij waren de motieven van velerlei aard. Zo vreesde men dat een accijnsverhoging aanleiding zou geven tot een dalende vraag, of wilde een bepaalde nijverheid niet alleen opdraaien voor het slechte financiële beheer.⁵² Ook Madrid verhoogde de belastingvoet van bestaande accijnzen. Deze nieuwe inkomsten bleken veelal onvoldoende om de sterk gestegen rentelast te torsen. Bovendien had een te sterke stijging van de fiscale druk in Madrid, in verhouding met de nominale lonen, een daling van de reële lonen en de koopkracht veroorzaakt. De hieruit voortvloeiende consumptiedaling had op haar beurt als gevolg dat de inkomsten uit accijnzen daalden (ondanks de gestegen belastingvoet) en belemmerde zodoende de economische groei in de late zeventiende en acht-

48. Jacques Le Goff, *Le moyen âge et l'argent* (Parijs 2010) 51.

49. In Antwerpen lag de klemtoon voornamelijk op de bierbelastingen, in Madrid werd voornamelijk vis, olijfolie, vlees en wijn zwaar belast. Andrés Ucendo en Lanza García, 'Taxation', 90 en Limberger, 'The making', 133-136.

50. Limberger, 'The making', 145-148.

51. Bruno Blondé, 'Indicatoren voor het luxeverbuik? Paardenbezit en conspicuous consumption te Antwerpen (17de-18de eeuw)', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 84 (2001) 497-512, aldaar 499-501.

52. Limberger, 'The making', 145-148; Brigitte Houben, 'Antwerps verzet tegen de centrale macht in 1659' (licentiaatsverhandeling Geschiedenis Universiteit Gent 2004) 27-31.

tiende eeuw.⁵³ Verder onderzoek dient uit te wijzen of een soortgelijke evolutie deels de economische stagnatie van Antwerpen in de zeventiende eeuw kan verklaren, zonder structurele evoluties te miskennen.

De tweede optie hield in dat de totale belastingdruk binnen de stedelijke economie constant bleef, maar er een overdracht plaatsvond van de inkomsten van het centrale naar het lokale bestuur, gekoppeld aan een eenmalige overdracht van liquide middelen in de omgekeerde richting. Dit beïnvloedde de geaggregeerde vraag binnen de stad – althans initieel – niet in negatieve zin. Deze transacties kenden sinds de Middeleeuwen dan ook een wijdverspreid gebruik in continentaal Europa.⁵⁴

Zowel in Madrid als in Antwerpen vonden dergelijke transacties plaats doorheen de zeventiende eeuw. Het constant houden van de stedelijke belastingdruk is hierbij de enige parallel die tussen beide steden getrokken kan worden. In de Madrileense casus bleven de belastingrechten juridisch gezien eigendom van de landsheer, wat niet het geval was in Antwerpen. Dit ogenschijnlijk beperkte juridische feit had echter belangrijke implicaties op zowel politiek als fiscaal vlak.

De landsheer verkocht in de vroegmoderne tijd meermaals hertogelijke belastingen aan de stad, een transactie waarbij ook het eigendomsrecht van de belasting van eigenaar wisselde.⁵⁵ Zo kocht het Antwerps stadsbestuur in 1555 het aluinrecht over van de vorst. Hierbij verzekerde de stad zichzelf van een vast inkomen van zeven gulden vijf schellingen per last aluin.⁵⁶ Door de terugval van de aluinhandel vanaf 1570 gevolgd door de complete ineenstorting in de vroege zeventiende eeuw, zoals geschetst door Hugo Soly, resulteerde deze transactie echter in een financiële aderlating voor de stedelijke financiën. De werkelijk verhandelde hoeveelheid aluin bleek ver onder de verwachtingen te blijven, waardoor het stadsbestuur er niet in slaagde de 438.000 gulden aan openstaande lijf- en erfrenten uit te betalen die ter financiering van de voornoemde aankoop waren verkocht. Hierdoor was men genoodzaakt de

53. Andrés Ucendo en Lanza García, 'Taxation', 91.

54. Stefano Agnoletto, *Lo Stato di Milano al principio del Settecento* (Milaan 2000) 61-67; Andrés Ucendo en Lanza García, 'Taxation', 94-95 en Hugo Soly, 'De aluinhandel in de Nederlanden in de zestiende eeuw', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* (1974) 855.

55. Belastingrechten werden niet enkel van de landsheer gekocht. Het Antwerps stadsbestuur kocht meermaals heerlijke rechten aan die initieel tot het hertogelijke domein behoorden maar door vererving toebehoorden aan lokale adellijke families uit het Antwerpse, onder andere de Van Roosendaels. Tussen 1641 en 1644 werden verschillende delen van de *jocktol* en *riddertol* verworven. Edmond Grandgagnage, *Histoire du Péage de l'Escaut* (Antwerpen 1868) 48; Tim Masure, 'De stadsfinanciën van Antwerpen 1531-1571, een poging tot reconstructie' (licentiaatsverhandeling Geschiedenis Universiteit Gent 1986) 196-215. SAA, RK, Rekeningen van de consumptiekas: R1362, R1365 en R1400.

56. Soly, 'De aluinhandel', 855.

renteniers rechtstreeks uit de stadskas te betalen.⁵⁷ Ook de acquisitie van het lepelrecht in 1677 (een procentuele belasting op de in de stad verhandelde hoeveelheid graan) en het recht van notarissen (een hertogelijke belasting op de notarissen in Antwerpen) in het begin van de achttiende eeuw kan in deze optiek gezien worden.⁵⁸ Geconfronteerd met vaste financieringskosten en een aan macro-economische schokken onderhevige inkomstenbasis was de rentabiliteit evenwel niet gegarandeerd. Deze problematiek wordt in de loop van dit artikel verder onderzocht.

In tegenstelling tot de voornoemde Antwerpse voorbeelden wisselden de eigendomstitels van de belastingen niet van hand in de Castiliaanse casus.⁵⁹ Het Madrileense stadsbestuur stemde in met de *donativos*, waarbij de nodige financiële middelen werden opgehaald door renteverkopen. Aan de verhoogde rentelast werd tegemoetgekomen door voor een beperkte periode een deel van de vorstelijke belastinginkomsten binnen de stad, voornamelijk de *servicio de millones*, naar de stedelijke schatkist door te schuiven. Belangrijk is hierbij op te merken dat het zowel voor vorst als stad geenszins de initiële bedoeling was het recht te verhandelen én de stad vanuit juridisch oogpunt het recht niet verwierf.⁶⁰ Madrid slaagde er evenwel niet in haar openstaande schuld te delgen, waardoor de jaarlijkse rentelast bleef doorlopen. Hierdoor genoot de stad tot de negentiende eeuw van de inkomsten uit de *servicio de millones*.⁶¹ Bovendien bleek dat de nieuwe inkomsten door de deflatoire moneitaire politiek van de vorst ontoereikend waren om de rentelast te dragen, met als gevolg dat het stadsbestuur zich genoodzaakt zag haar bestaande schuld te herschikken. Zowel in 1670, 1680, 1684 en 1703 werd er een rentereductie doorgevoerd op de bestaande renten. Hierbij verlaagde men de uitbetaalde rente in verschillende stappen van 10 procent naar 3 procent. Niet alleen het Spaanse maar ook het Franse vorstenhuis slaagde erin op grote schaal financiering te verwerven zonder afstand te doen van vorstelijke belastingrechten. Zo verkocht Parijs, om aan de vorstelijke geldvraag te voldoen, vanaf 1634 renten op het stedelijke domein. Hierbij werden de renteniers, net zoals in Madrid, vergoed door vorstelijke belastinginkomsten die tijdelijk naar de stedelijke schatkist werden overgeheveld.⁶²

Achteraf gezien kan beargumenteerd worden dat er de facto weinig verschil is tussen Antwerpen en Madrid, omdat beide steden tot in de negentiende eeuw van de belastinginkomsten genoten. Dit is evenwel te kort door

57. Soly, 'De aluinhandel', 856.

58. SAA, RK, Rekeningen van de consumptiekas, R1427.

59. Andrés Ucendo, 'Government policies', 71.

60. Andrés Ucendo, 'Government policies', 71.

61. Andrés Ucendo, 'Government policies', 78.

62. Katia Béguin, *Financer la guerre au XVII^e siècle. La dette publique et les rentiers de l'absolutisme* (Seysseil 2012).

de bocht. In de Madrileense casus werden het financiële beheer van de stad en dat van de staat nauw aan elkaar gekoppeld. Madrid stond weliswaar in voor het verkopen van de renten en het uitbetalen van de renteniers, maar de eigenlijke terugbetaling werd onder normale omstandigheden verzekerd door vorstelijke belastinginkomsten. Bovendien werd er niet getornd, economisch evenmin als judicieel, aan de omvang van het vorstelijke domein. In Antwerpen werden de belastingrechten wél van het hertogelijke naar het stedelijke niveau overgeheveld. Doordat de vorstelijke dwang in de Spaanse Nederlanden minder sterk was, diende de landsheer afstand te doen van hertogelijke prerogatieven alvorens de nodige financiële middelen van de stad los te krijgen. In tegenstelling tot Madrid ontstond er in Antwerpen dus geen nauwere band tussen de stedelijke en de landsheerlijke financiën. Doordat de landsheer genoodzaakt was delen van het vorstelijke domein te verpaten, vergrootte hij daarenboven zijn afhankelijkheid van externe financiering hetzij via beden, hetzij door rechtstreeks met de steden in onderhandeling te gaan. Antwerpen van haar kant zag haar autoriteit over het stedelijke economische weefsel uitgebreid worden. De verschillende aangekochte belastingrechten konden dan ook in een structurele politiek van het stadsbestuur worden ingepast, waarbij men streefde naar een grotere greep op het economische weefsel van de stad. Deze aankopen werden evenwel door schuld-financiering bekostigd, waardoor de vraag zich opdringt of de kosten de baten niet overstegen.

De aankoop van het Lepelrecht

De oorlog met Frankrijk in de tweede helft van de zeventiende eeuw had een grote impact op de vorstelijke financiën in de Zuidelijke Nederlanden, in die mate dat de toegekende beden samen met de vaste inkomsten uit het vorstelijk domein ontoereikend waren om het militair apparaat te bekostigen. Bovendien bleef de financiële steun uit het Iberische schiereiland beperkt. In de akte van Acceptatie van 1676 gaf de landsheer aan dat hij onmogelijk extra financiële middelen kon vrijmaken voor de oorlog in de Spaanse Nederlanden, aangezien de vorst zich het voorgaande jaar genoodzaakt had gezien een nieuwe vloot op te richten evenals een troepenmacht op Sicilië te bekostigen om een lokale opstand te onderdrukken.⁶³ Dit noopte het centrale bestuur in Brussel ertoe op korte termijn op zoek te gaan naar nieuwe inkomstenbronnen. Aangezien het toestaan van een verhoogde vorstelijke bede niet zonder de nodige moeilijkheden goedgekeurd zou worden (de steden wierpen immers net de oorlogsomstandigheden op om korting op de beden te verkrij-

63. SAA, PK 2456, Akte van acceptatie van de bede van 1676.

gen), was het verkopen van delen van het vorstelijk domein een voor de hand liggende keuze. Ten eerste bracht dit snel liquide middelen op. Ten tweede omzeilde men de omslachtige onderhandelingen binnen de Staten van Brabant, mocht men een beroep doen op een extraordinaire bede. De hernieuwde oorlogsinspanningen na het aflopen van het twaalfjarig bestand hadden een soortgelijke *fire-sale* van het vorstelijke domein teweeggebracht.⁶⁴ Ook tijdens de Italiaanse oorlog van 1551-1559 werden delen van het vorstelijke domein aan de stad verkocht, net als tijdens de Spaanse successieoorlog.⁶⁵ Vanuit het perspectief van de landsheer hield het verkopen van het lepelrecht, gegeven de politieke en institutionele context van de Spaanse Nederlanden, enkele belangrijke voordelen in. Een vergelijking met de Madrileense casus creëert echter een ander beeld. In Castilië vergaarde de vorst extra financiële middelen bij de steden, enkel en alleen door het uitoefenen van de *logic of coercion*, zonder (vanuit juridisch oogpunt) afstand te hoeven doen van delen van zijn domein. Vanuit dit perspectief lijkt het er dus op dat de Habsburgse vorst Karel 11 in mindere mate dan in Castilië de *logic of coercion* kon laten gelden door de institutionele structuur binnen de Spaanse Nederlanden. Het centrale bestuur in Brussel was zich hiervan terdege bewust en liet het dan ook niet na zijn ongenoegen te uiten. De voorzitter van de Geheime Raad, Charles d' Hovynes, verwoordde het als volgt: 'de toutes les autres provinces l'obeissance sont accomodées sauf celle de Brabant, qui soutient opiniatement et avec beaucoup d' insolence cette levée être contraire à ses privileges'.⁶⁶

Een eerste aanzet tot de verkoop van het lepelrecht werd gegeven in de schoot van de bedede onderhandelingen tijdens het voorjaar van 1677 door Leon de Pape, voorzitter van de Geheime Raad te Brussel.⁶⁷ Oorspronkelijk betrof deze belasting één lepel per zak graan die in de stad werd ingevoerd. Na verloop van tijd werd deze omgezet naar een geldelijke som, berekend als 2 procent van de waarde van het graan.⁶⁸ Het heffen van deze belasting in Antwerpen was een voorrecht van de hertog van Brabant, in casu de landsheer van de Spaanse Nederlanden. Ook in andere steden in de Spaanse Nederlanden,

64. Vanaf 1626 tot 1649 verkocht en verpande de landsheer delen van het vorstelijke domein ter waarde van 4,8 miljoen gulden. Algemeen Rijksarchief (verder AR), Raad van Financiën, Akten van presentatie en acceptatie van bedden en subsidies en vrijwillige giften in Brabant, 413 fol. 226r-245v.

65. Zowel in 1555 als 1559 werden delen van het aluinrecht aan de stad verkocht. Soly, 'De aluinhandel', 854-856. Omstreeks het begin van de achttiende eeuw (1704-1705) verkocht de landsheer het recht om notarissen in de stad te benoemen aan Antwerpen. SAA, RK, Rekeningen van de consumptiekas, R1427.

66. Michael Limberger en Marjolein 't Hart, 'Autonomia e importanza delle città nel processo di formazione dello Stato dei Paesi Bassi: l'esempio di Anversa e Amsterdam', *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 21:2 (2009) 19-48, aldaar 39.

67. AR, Kernarchief van de Audiëntie, 721, fol. 32r-33v.

68. SAA, PK, Magistraatsboeken van de Brede Raad, Pk 1736, fol. 243r-245v.

zoals Gent en Aalst, werd er een lepelrecht geheven.⁶⁹ Dit in tegenstelling tot Brabant, waar omstreeks 1675 het lepelrecht nog steeds een landsheerlijk voorrecht was.⁷⁰ Naar het einde van de zeventiende eeuw werd het lepelrecht echter door de vorst van de hand gedaan, in eerste instantie in Antwerpen, in een latere fase ook in Brussel.⁷¹ Alleen in Leuven werd deze graanbelasting op het einde van het Ancien Régime nog steeds door de landsheer verpacht.



Afb. 1 Het ontduiken van stedelijke belastingen was, zoals duidelijk werd gedurende de onderhandelingen in 1677, een doorn in het oog van het Antwerpse stadsbestuur. Hendrick Goltzius, *De onwetende notaris*. Bron: Museum Plantin-Moretus – Prentenkabinet nr. PK.OP.13580.

69. Jacques Mertens, 'Het lepelrecht in Vlaanderen en Brabant', in: Hugo Soly en René Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden, Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent 1993) 271-277, aldaar 275.

70. Het lepelrecht werd in drie Brabantse steden geheven, namelijk Antwerpen, Leuven en Brussel. Joseph Michiel Wouters, *Placcaerten, ordonnantien, edicten, reglementen, tractaeten ende privilegien in dese Nederlanden* (Brussel 1738) 59.

71. Wouters, *Placcaerten*, 144.

Binnen de Brede Raad duurde het enkele maanden alvorens consensus bereikt was over de modaliteiten van de aankoop. Bij de start van de onderhandelingen in het Antwerpse stadsbestuur, omstreeks mei 1677, somde de magistraat de voornaamste motieven op om zijn toehoorders in de Brede Raad te overtuigen om in te stemmen met de aankoop van het lepelrecht. Een eerste argument dat pensionaris Martens aanhaalde betrof de financiële positie van de stad. De verwachte jaarlijkse inkomsten uit de verpachting zouden hoger zijn dan de leenkost, waardoor het positieve saldo gebruikt kon worden om de schuldgraad van de stad terug te drijven. Belangrijk is hierbij op te merken dat hij ervan uitging de totale kostprijs van het lepelrecht te kunnen financieren door het verkopen van erfrenten met 3,5 procent. Een tweede motivatie die werd aangehaald hernam de doelstelling van het centrale bestuur in Brussel. De geïnde gelden zouden gebruikt worden om de verdere oorlog met Frankrijk te bekostigen en aldus een langdurige *rust en peijs* te bewerkstelligen in de Spaanse Nederlanden. Als laatste werd ook aangestipt dat indien de stad Antwerpen niet als koper zou optreden, de landsheer de accijns zou verkopen aan een geïnteresseerde privé-investeerder. Dit zou, zo drukte pensionaris Martens zijn toehoorders op het hart, grote moeilijkheden en gevaren kunnen inhouden voor het economische leven binnen de stad.⁷² Het valt echter sterk te betwijfelen of laatstgenoemde dreiging reëel was of geïnterpreteerd dient te worden in het kader van de retoriek van de raadpensionaris omdat er, noch in de bewaarde documenten in de Audiëntiekamer, noch in de verslagen van de Raad van Financiën en de Geheime Raad, sprake is van een privépersoon die als koper zou optreden.⁷³

Principieel waren alle leden van de Brede Raad te vinden voor de aankoop van het lepelrecht. Bovendien zag men de aankoop van het lepelrecht als het uitgelezen moment om enkele ergernissen van het stadsbestuur aan de landsheer kenbaar te maken. Zo wenste men de toelating van de vorst om enkele *banmeulens* binnen het stedelijke domein op te richten. Men argumenteerde dat de aanwezigheid van dwangmolens zou vermijden dat graan op grote schaal net buiten de stedelijke jurisdictie werd gemalen, om nadien als meel te worden verhandeld op de Antwerpse markt, wat een negatieve invloed zou hebben op de inkomsten uit het lepelrecht. Daarnaast was het stadsbestuur ook vragende partij om zowel in de kelders van de admiraliteit als in het fort van Dambrugge de drankverkoop te verbieden. Dit was reeds sinds de zestiende eeuw een bron van ergernis bij het Antwerpse stadsbestuur, gezien de

72. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1736, fol. 259v-268r.

73. AR, Kernarchie van de Audiëntie, 72I. AR, Archieven van de Geheime Raad, De consulten van de geheime raad in de Zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden, 85-87 en 329-330. AR, Archieven van de Raad van Financiën, Akten van de vergaderingen van de raad van Financiën, 18.



Afb. 2 Leon de Pape startte als voorzitter van de Geheime Raad de onderhandelingen met het Antwerpse stadsbestuur omtrent de verkoop van het lepelrecht. Bron: Koninklijke Bibliotheek Brussel, Prentenkabinet, s.v. 26924.

nefaste invloed ervan op de stedelijke accijnsinkkomsten.⁷⁴ Geen van de vier leden was gewillig om de vraagprijs van 350.000 gulden te betalen. Zowel het stadsbestuur, de oud-schepenen als de vertegenwoordigers van de ambachten wilden 300.000 gulden op tafel leggen. De hoofdmannen van de poorterijen en de wijkmeesters weigerden evenwel hun akkoord te verlenen aan dit voorstel. In eerste instantie wensten zij slechts 150.000 gulden te bieden.⁷⁵ Als motivatie hiervoor verwezen ze naar de penibele situatie van de stedelijke financiën. Door de drie andere leden van de Brede Raad werd hier echter geen gehoor aan gegeven. Pensionaris Martens betichtte de hoofdmannen van de poorterijen en de wijkmeesters in een vlammende toespraak, gehouden voor de Brede Raad begin juni 1677, zelfs van 'onwillendheid tegenover de stad'.⁷⁶ Na dit vlammend betoog bleek het derde lid van de Brede Raad inschikkelijk en stelde men voor 250.000 gulden te betalen voor het lepelrecht.⁷⁷ Maar ook dit voorstel kende geen gehoor bij de andere leden van de Brede Raad. In juni 1677 werd de uiteindelijke aankoop goedgekeurd door de Antwerpse Brede Raad, voor de som van 300.000 gulden.⁷⁸ De landvoogd, de hertog van Villahermosa gaf zijn akkoord voor de transactie op 1 juli 1677, net als de Raad van Staten en de Raad van Financiën.⁷⁹ De officiële goedkeuring door de vorst Karel II vond plaats op 29 oktober 1677.⁸⁰

Nadat de landsheer de transactie had goedgekeurd, kon de Brede Raad de financiering uitwerken. Hierover werd wederom duchtig gediscussieerd. De magistraat wilde in eerste instantie de volledige hoofdsom ophalen door het verkopen van erfrenten met 3,5 procent, zoals hij bij de onderhandelingen in de zomer van 1677 had vooropgesteld.⁸¹ Even speelde men zelfs met het idee om tontines aan de man te brengen van 5 procent, zoals enkele jaren voorheen in Mechelen was gebeurd.⁸² Ook een gecombineerde verkoop van erf- en lijfrenten, respectievelijk met 3,5 en 9 procent, behoorde tot de mogelijkheden. Snel werd echter duidelijk dat het volledige bedrag ophalen via erfrenten niet tot de mogelijkheden behoorde. Binnen de stad was de bereidwilligheid onder de investeerders onvoldoende groot, zeker met de vooropgestelde interestvoet. Die was weliswaar hoger dan private erfrenten, maar 1,5 procent lager dan de voorgaande publieke renteverkopen.⁸³ Bovendien ken-

74. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1736 fol. 259r-268r.

75. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1736 fol. 269r-270r.

76. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1736 fol. 284r.

77. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1736 fol. 290r-292 v.

78. SAA, RK, Erf en lijfrenten op lepel, R1586 fol. 1-2 [eigen nummering].

79. SAA, RK, Erf en lijfrenten op lepel, R1586 fol. iv [eigen nummering].

80. AR, Kernarchief van de audiëntie. nr. 1619(2).

81. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1737 fol. 340v.

82. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1737 fol. 340v-355r.

83. Erfrenten werden vanaf 1630 tot het begin van de achttiende eeuw verkocht met een rente van 5 procent. SAA, Rekeningen van de consumptiekas, R1350-1399. Private erfrenten

den publieke erfrenten slechts een beperkte afzetmarkt. Deze schuldtitels werden immers in hoofdzaak aangekocht door de stedelijke elite, in tegenstelling tot lijfrenten, die voornamelijk werden aangekocht door de gegoede stedelijke middenklasse.⁸⁴ Aangezien diezelfde stedelijke elite in het voorjaar van 1677 reeds op persoonlijke titel een lening van 100.000 gulden aan de vorst had toegestaan, was de beperkte deelname van deze maatschappelijke groep dan ook niet verwonderlijk.⁸⁵ De gebrekkige participatie van de stedelijke elite bij de rente-emissie in het voorjaar van 1678 was vermoedelijke eerder een zaak van niet kunnen in plaats van niet willen.

Het uitblijven van de medewerking van de stedelijke elite had als gevolg dat het stadsbestuur genoodzaakt was ook lijfrenten te verkopen. Daarbij waren ongeveer 75 procent van alle lijfrenten gevestigd op levens van personen jonger dan 25 jaar.⁸⁶ Uiteindelijk werd de hoofdsom van 300.000 gulden in drie verschillende tranches opgehaald. In eerste instantie werden er begin 1678 voor 100.000 gulden lijfrenten verkocht. In de zomermaanden van datzelfde jaar werden er nogmaals 50.000 en 150.000 gulden opgehaald, respectievelijk via de verkoop van lijf- en erfrenten.⁸⁷ De lijfrenten werden met 9 procent verkocht, de erfrenten met penning 20 (5 procent).⁸⁸ Beide percentages liggen volledig in lijn met de andere publieke rentenverkoppen die plaatsvonden in het zeventiende-eeuwse Antwerpen.⁸⁹ Het verkopen van erfrenten van 5 procent, tegenover de vooropgestelde 3,5 procent was noodzakelijk om voldoende animo onder de beleggers te creëren. Om gedurende de eerste jaren de rentelast voor de stad enigszins te beperken werd evenwel de clausule toegevoegd dat de eerste zes jaar slechts 3,5 procent van de koopsom zou worden uitbetaald. Wegens de tegenvallende pachtinkomsten werden ook na deze eerste periode de erfrenten uitbetaald met 3,5 procent.⁹⁰ Reeds vrij

werden omstreeks 1670 verkocht met 2,9 procent. James Riley, 'Interest Rates in Antwerp, 1664-1787', in: Paul Klep en Eddy Cauwenberghe (eds.), *Entrepreneurship and the transformation of the economy (10th-20th centuries) Essays in honour of Herman Van Der Wee* (Leuven 1994) 502-503.

84. SAA, Rekeningen van de consumptiekas: R1350-1432. Erfrenten werden in Antwerpen in hoofdzaak gekocht door families met verwantschappen in het stadsbestuur. De Vijlder, *De publieke rentemarkt*, 96-101.

85. AR, Kernarchief van de Audiëntie, 721 fol. 32r-33v.

86. De jonge leeftijdsstructuur van de Antwerpse lijfrenteniers had als gevolg dat de eerste vier decennia na de verkoop van de renten jaarlijks slechts 1,14 procent van de lijfrenten afstieven. Zodoende waren in 1720, 42 jaar na de initiële renteverkoop, nog steeds 52 procent van de lijfrenteniers in leven. SAA, Rekeningen van de consumptiekas: R1399-1441.

87. SAA, RK, Erf en lijfrenten op lepel, R1586, fol. 1r [eigen nummering].

88. SAA, RK, Erf en lijfrenten op lepel, R1586, fol. 2v [eigen nummering].

89. SAA, RK, Rekeningen van de consumptiekas, R1350-1399.

90. SAA, rk, Rekeningen van de consumptiekas, R1408-1409. Het doorvoeren van een renteverlaging zo snel na de emissie was, althans voor de Antwerpse casus tussen 1640 en 1710, hoogst uitzonderlijk, gezien dit in sterke mate de bereidwilligheid voor medewerking

snel na verkoop van het stedelijk schuldpapier vond er dus een rentereductie plaats, in de hoop de verliezen voor de stedelijke financiën te beperken. Dit alles resulteerde in een jaarlijkse rentelast voor de stad van 18.750 gulden.⁹¹ Eind 1678 was de financiering van het lepelrecht rond, waarna Antwerpen vanaf 1679 de belasting in haar inkomsten kon opnemen. De discrepantie met de financieringsconstructie die in de zomer van 1677 werd vooropgesteld – waarbij uitsluitend erfrenten zouden worden verkocht met 3,5 procent en een leenkost van maximaal 10.500 gulden – en de werkelijke leenkost is op zijn minst opmerkelijk. In het verder verloop van dit artikel zal duidelijk worden dat dit bovendien een negatieve invloed had op de rentabiliteit van de onderneming.

De rentabiliteit van de aankoop

In de voorgaande paragrafen werd een deel van de strategie geschetst die het Antwerpse stadsbestuur in de vroegmoderne tijd had ontwikkeld om haar schuldfinanciering veilig te stellen. Deze strategie bestond uit het aankopen van belastingrechten en kwam deels door landsheerlijke druk tot stand. Wanneer men deze rechten van de vorst aankocht, voldeed men enerzijds op korte termijn aan de vorstelijke geldvraag. Anderzijds beschouwde het stadsbestuur de aankoop van heerlijke rechten ook expliciet als een manier om financieringscapaciteit van de stad op middellange termijn te vergroten. De voor de hand liggende vraag die hieruit volgt is dan ook: in welke mate was deze strategie succesvol? Soly heeft reeds terloops opgemerkt dat de stad de aankoop van het aluinrecht nooit kon rentabiliseren, een echte verklaring werd hiervoor evenwel niet gegeven.⁹²

Bij de aankoop van het lepelrecht gingen de leden van de Brede Raad uit van de veronderstelling dat de jaarlijkse inkomsten uit de verpachting van het lepelrecht ruimschoots zouden volstaan om de rentelast te dragen. Het hieruit voortvloeiende positieve saldo zou op zijn beurt gebruikt worden om de schuldgraad van de stad af te bouwen. Om de winstgevendheid van de aankoop van het lepelrecht voor de stad na te gaan is het dus cruciaal beide parameters, namelijk de jaarlijkse inkomsten uit de verpachting en de jaarlijkse uitgaven aan rentelasten, met elkaar te confronteren. Zoals onderstaande grafiek aangeeft, blijkt dat de financiële onderneming die het stadsbestuur tussen 1677 en 1678 had opgezet op korte en middellange termijn

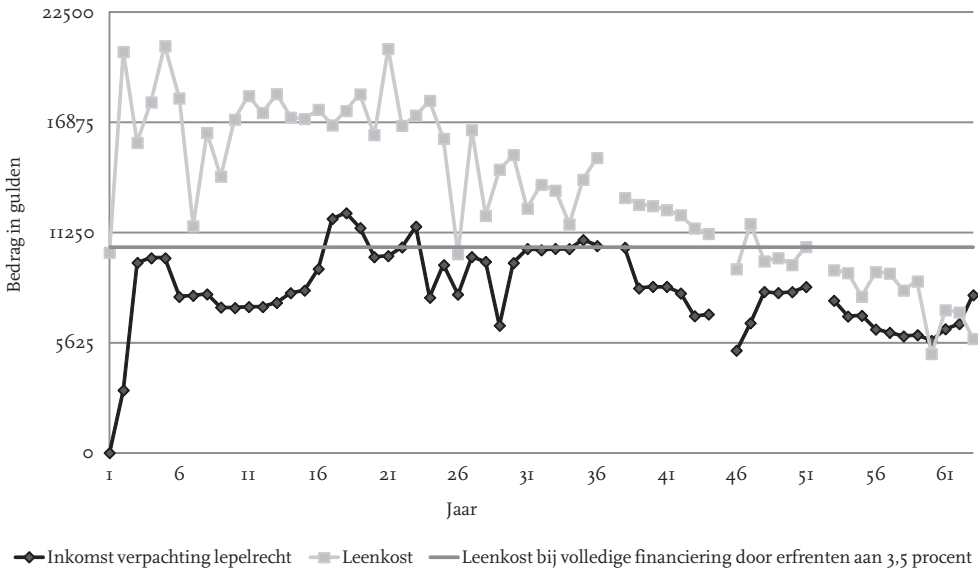
aan toekomstige renteverkopen hypothekeerde. De snelle renteverlaging op erfrenten na de emissie van 1677 had als gevolg dat de daaropvolgende erfrenteverkopen op bijzonder weinig interesse konden rekenen. Zie hiervoor De Vijlder, *De publieke rentemarkt*, 119-130.

91. Resultaat van de berekening: $(150.000 * 0,09) + (150.000 * 0,035) = 18.750$ gulden.

92. Soly, 'De aluinhandel', 856.

allesbehalve winstgevend was. De financieringskosten staken ver boven de jaarlijkse inkomsten van de verpachting van het lepelrecht uit. Zelfs al was het stadsbestuur erin geslaagd om de benodigde 300.000 gulden uitsluitend via de verkoop van erfrenten op te halen, dan nog zou het uiteindelijke saldo, enkele jaren niet te uitgesproken, negatief zijn geweest.

GRAFIEK 1 *Inkomsten lepelrecht – Uitgaven leenkost*⁹³



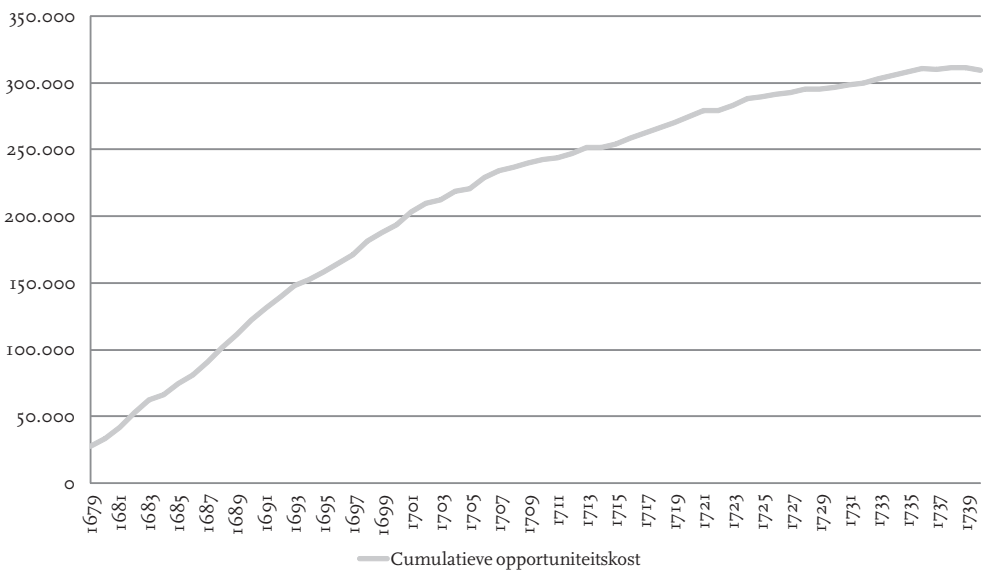
Hoe kunnen voorgaande bevindingen verklaard worden? Werden de toekomstige inkomsten uit het lepelrecht in 1677 verkeerd beoordeeld? Of hadden structurele socio-economische verschuivingen de rentabiliteit van de financiële en fiscale strategie van het Antwerpse stadsbestuur op losse schroeven geplaatst?

Toen men in de Brede Raad besliste om het lepelrecht voor 300.000 gulden over te kopen van de landsheer, werden twee variabelen in ogenschouw genomen: enerzijds de eerder vermelde financieringskosten, anderzijds de jaarlijkse inkomsten uit de verpachting van het lepelrecht. Van oudsher vond de verpachting van het lepelrecht plaats via een openbare veiling binnen Antwerpen. Dit stelde het stadsbestuur in staat in de lente van 1677 een vrij goede inschatting te maken van de jaarlijkse opbrengsten. Men ging ervan uit dat de gemiddelde jaarlijkse pacht prijs over de afgelopen vijftien jaar, namelijk 11.394 gulden, een goede indicator was voor de toekomstige waarde van het

93. SAA, RK, Rekeningen van de consumptiekas, R1400-1460.

lepelrecht.⁹⁴ In tegenstelling tot de veronderstelling van het Antwerpse stadsbestuur, waarbij de pachtprijs van het lepelrecht als een exogene variabele in de rentabiliteitsberekening werd opgenomen, was de pachtprijs van het lepelrecht op middellange termijn natuurlijk wel onderhevig aan fluctuaties, zoals grafiek 1 illustreert.⁹⁵ Samen met de veronderstelde jaarlijkse financieringskosten van 10.500 gulden zou de aankoop van het lepelrecht de stad een batig saldo van ongeveer 894 gulden opleveren.⁹⁶ Uit de voorgaande paragraaf bleek echter dat de uiteindelijke jaarlijkse rentelast 18.750 gulden bedroeg. Ook de inkomsten uit de verpachting lagen met gemiddeld 8.531 gulden over de periode 1679-1740 sterk onder de verwachtingen. Toen de stad eind 1678 voor de eerste maal de inkomsten uit de verpachting van het lepelrecht op de rekening van de Consumptiekas inschreef, werd er een verlies geboekt van ongeveer 7.256 gulden. Over de periode 1678-1740 bedroeg het gemiddelde verlies 5.158 gulden.

GRAFIEK 2 *Cumulatieve opportuniteitskost*⁹⁷



94. AR, RK, Domeinrekening Antwerpen, Lier en Herentals, 5059-5075 en SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1736, fol. 268r-270r.

95. De Brede Raad baseerde zich voor het berekenen van het brutorendement op de gemiddelde pachtprijs van de afgelopen vijftien jaar. Met mogelijke exogene schokken werd geen rekening gehouden. SAA, PK, Magistraatsboeken, Pk 1736, fol. 268r-270r.

96. Berekend als $300.000 * 0,035 = 10.500$.

97. SAA, RK, Rekeningen van de consumptiekas, R1400-1460.

Terugkoppeland naar de financiële doelstellingen die het stadsbestuur voor ogen had bij het aankopen van het lepelrecht blijkt uit het voorgaande dat er geen sprake was van een winstgevende operatie, althans niet op korte en middellange termijn. Ten tweede had de aankoop van het lepelrecht tot ambitie de sanering van de Antwerpse schuldenlast mogelijk te maken. Dit bleek een utopie gezien het jaarlijkse nettoverlies van gemiddeld 5.110 gulden over de eerste zestig jaar. Bovendien zal uit het vervolg van het artikel blijken dat de aankoop van het lepelrecht deels de oorzaak was van de stijgende Antwerpse schuld.

Omstreeks 1710-1712 was het cumulatieve verlies op de aankoop van het lepelrecht opgelopen tot 247.110 gulden. Bovendien betaalde de stad tussen 1710 en 1712 gemiddeld 7.666 en 5.249 gulden aan de bezitters van respectievelijk lijf- en erfrenten. De uitstaande hoofdsom bedroeg met andere woorden 235.149 gulden.⁹⁸ In vergelijking met de 358.389 gulden die het Antwerpse stadsbestuur jaarlijks aan renteniers uitbetaalde, was de invloed van de aankoop van het lepelrecht met ongeveer 12.709 gulden vrij beperkt.⁹⁹ De impact blijkt al heel wat groter wanneer de schuldgroei die het lepelrecht veroorzaakte wordt becijferd. Twee elementen zijn hierbij van belang: enerzijds de nog openstaande schuld, anderzijds het cumulatieve verlies als opportuniteitskosten. De som van beide bedroeg in 1712 reeds 502.164 gulden. Een vergelijking met de totale stedelijke schuldgroei over de periode 1640-1710 leert ons dat ongeveer 17 procent van de stijging kan worden toegeschreven aan de aankoop van het lepelrecht in 1677.

Het Antwerpse stadsbestuur slaagde er door de aankoop van het lepelrecht niet in het Madrileense scenario af te wenden. In beide steden bleken de nieuwe belastinginkomsten ontoereikend om de nieuwe rentelasten te dragen. De scherpe daling van het Madrileense prijsniveau, ten gevolge van de deflatoire politiek van Karel 11 vanaf februari 1680, was nefast voor de belastinginkomsten uit accijnzen, wat vervolgens de stedelijke financiën onder druk zette. De inkomsten zijde kende door de prijsdalingen immers een gevoelige terugloop, maar de rentelast bleef constant. Dit noopte het Madrileense stadsbestuur de uitgavenzijde aan de nieuwe realiteit aan te passen. Vanaf april 1680 werd de rentelast teruggedrongen door de renten te reduceren van 5 naar 4 procent.¹⁰⁰ In Antwerpen kende de graanprijs tussen 1678 en 1740 gemiddeld genomen een lichte stijging en die kan aldus niet verklaren waarom de inkomsten uit de verpachting van het lepelrecht terug-

98. Berekend door $(7.666 / 0,09) + (5.249 / 0,035) = 235.149$.

99. SAA, RK, Rekeningen van de kas der Domeinen R143-146, Rekeningen van de Reductiekas R983-985, Rekeningen van de Consumptiekas R1433-1435.

100. Andrés Ucendo, 'Government policies', 75.

liepen.¹⁰¹ Een mogelijke verklaring voor de schijnbaar tegengestelde evolutie van stijgende prijzen en dalende accijnsinkomsten ligt bij de dalende verhandelde hoeveelheid graan binnen de stad. Verder onderzoek dient uit te sluiten of deze daling van de geaggregeerde vraag verklaard kan worden door een teruglopende bevolking, een dalende koopkracht ten gevolge van een te sterk stijgende de fiscale druk, dan wel een combinatie van beide elementen.¹⁰² De economische en demografische achteruitgang van de stad tot een regionale speler had in ieder geval belangrijke implicaties op fiscaal en financieel vlak. Een operatie waarbij men de ambitie koesterde de stedelijke schuld onmiddellijk stelselmatig te verlagen bleek in werkelijkheid een hypotheek te leggen op de financiële gezondheid van de stad. De (typerende) structuur van inkomsten en uitgaven van Antwerpen bleek hierbij bijzonder problematisch. De combinatie van teruglopende accijnsinkomsten en een constante rentelast plaatste, net als in Madrid, druk op de financiële leefbaarheid van de stad. De jaarlijkse rentebetalingen van de Antwerpse renteniers kwamen in het gedrang, waardoor het stadsbestuur zich genoodzaakt zag in 1729 en nogmaals in 1740 een algehele rentereductie door te voeren.¹⁰³

Besluit

De evolutie naar kapitaalintensievere vormen van oorlogvoering en de instandhouding van de *logic of coercion* maakte dat de vorstelijke geldvraag gedurende de zestiende en zeventiende eeuw buitengewone hoogtes bereikte. De vaak omslachtige en tijdrovende bededeonderhandelingen in de representatieve organen zetten de vorst ertoe aan zich op alternatieve manieren van financiële middelen te verzekeren. Deze vond hij door buiten de representatieve organen rechtstreeks in onderhandeling te treden met de steden. Daar had immers, parallel aan de voornoemde evolutie, door de ontwikkeling van het handelskapitalisme een ongekende kapitaalaccumulatie plaatsgevonden. Steden als Antwerpen en Madrid droegen dus niet alleen onrechtstreeks bij tot de ontwikkeling van het Habsburgse staatsbestel via de bedebetalingen, maar werden ook rechtstreeks ingeschakeld in de financiering van de ontluikende staat.

101. Jan Craeybeckx, 'De prijzen van graan en van brood te Antwerpen, 1608-1817', in: Charles Verlinden (ed.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (xve-xviii e eeuw)* (Brugge 1959) 501-538, aldaar 519.

102. Omstreeks 1695 telde Antwerpen nog 77.000 zielen. Het inwoneraantal daalde tot 70.000 in 1709 en 46.000 omstreeks het midden van de achttiende eeuw. Paul Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie: een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant 1700-1900* (Nijmegen 1981) 416.

103. Degryse, 'De Antwerpse fortuinen', 437-439.

Deze voortschrijdende vorstelijke inmenging manifesteerde zich op drie niveaus. Ten eerste waren zowel Antwerpen als Madrid, respectievelijk in de Spaanse Nederlanden en Castilië, de grootste geldschieters van de Habsburgse kroon. Beide financierden deze vorstelijke geldvraag door het verkopen van renten op het stedelijke domein. Dit had op zijn beurt tot gevolg dat de stedelijke schuldgraad in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw in beide steden een sterke stijging kende en het uitbetalen van renteniers de voornaamste bekommernis werd van het stadsbestuur. Ten tweede werd vanuit het centrale bestuur nauw toegezien op de financiële gezondheid van de steden om de toekomstige financieringsmogelijkheden van de landsheer veilig te stellen. Tot slot werd ook de stedelijke fiscaliteit in sterke mate door de landsheer beïnvloed. Dit gebeurde in de eerste plaats onrechtstreeks. De vorstelijke geldvraag zette de stadsbesturen er immers toe aan op zoek te gaan naar nieuwe inkomsten om de stijgende rentelast te blijven torsen. Daarnaast werd de stedelijke fiscaliteit ook rechtstreeks door de vorst beïnvloed. Hierbij kan evenwel een divergerende evolutie tussen Madrid en Antwerpen worden vastgesteld. In Madrid werden, parallel aan de algemene tendens in Europa, delen van de stedelijke fiscaliteit opgenomen in het bredere fiscale systeem van de staat. Hierdoor werd de zeggenschap over de eigen fiscaliteit steeds beperkter, net zoals de financieringsbasis van de stad. In Antwerpen is een omgekeerde evolutie merkbaar. De stad slaagde er tijdens periodes van landsheerlijke liquiditeitsproblemen in munt te slaan uit de benarde financiële positie van de vorst.

Uit de casus van het lepelrecht blijkt dat beide partijen er initieel vanuit gingen een, vanuit economisch oogpunt, winstgevende operatie op poten te hebben gezet. De vorst verkreeg op korte termijn 300.000 gulden, wat neerkwam op een derde van de jaarlijkse bedde die door de Staten van Brabant werd goedgekeurd. Het stadsbestuur van zijn kant had een nieuwe belasting verworven, wat niet alleen zijn economische macht over de stad vergrootte, maar daarnaast ook de kredietwaardigheid van de stad op termijn diende op te krikken. Exogene macro-economische schokken zorgden er echter voor dat de aankoop van het lepelrecht nooit winstgevend werd. Sterker nog, de financiële transactie opgesteld in 1677-1678 bleek op termijn een zware last voor de stedelijke financiën met zich mee te brengen. Met als gevolg dat de stad alsnog haar toevlucht diende te nemen tot enerzijds accijnsverhogingen en anderzijds radicale rentereducties. Het staat vast dat dit het economische weefsel van de stad nefast beïnvloedde, maar verder onderzoek is nodig om dit te kwantificeren.

Besluitend kan gesteld worden dat de mate waarin de landsheer erin slaagde financiële middelen bij de stad los te weken zonder al dan niet afstand te hoeven doen van landsheerlijke prerogatieven werd bepaald door de mate waarin hij zijn dwangmiddelen kon laten gelden. De metafoor van de wortel en de stok is in dezen niet veraf. In Madrid was deze vanaf de tweede helft van

de zeventiende eeuw zo sterk dat de vorst de nodige financiële middelen van de stad kon bekomen zonder de jure afstand te hoeven doen van landsheerlijke belastingrechten. Daarentegen dienden de Habsburgse vorsten zowel in de zestiende, zeventiende als achttiende eeuw in Antwerpen effectief delen van hun domein te verkopen, met andere woorden het stadsbestuur een flinke wortel voor te houden, alvorens zij de benodigde financiering verkregen. Doordat de vorst genoodzaakt was delen van het vorstelijk domein te verkopen, plaatste deze zijn eigen vaste inkomstenbasis op losse schroeven. Met als gevolg dat hij op lange termijn steeds afhankelijker werd van externe financiering, hetzij door beden, hetzij door rechtstreeks met de stad in onderhandeling te treden. Antwerpen van haar kant slaagde er ogenschijnlijk telkens in haar zeggenschap over de stedelijke fiscaliteit steeds verder uit te breiden. Bovendien werd haar onderhandelingspositie sterker daar de vorst door het verkleinen van de inkomsten uit het vorstelijk domein steeds vaker een beroep op de stad diende te doen. Hieruit besluiten dat in de zeventiende-eeuwse Habsburgse Nederlanden de logica van het kapitaal het won van de logica van de dwang is echter een brug te ver. Wel toont deze bijdrage aan dat het voortschrijdend staatsvormingsproces en de *rise of the fiscal state* lang niet zo rechtlijnig verliepen. Een staatkundige compositie waarbij stedelijk particularisme sterk in het collectief geheugen en de institutionele structuur was verankerd, in combinatie met een landsheer die in continue liquiditeitsproblemen verkeerde, kon de evolutie naar de eengemaakte fiscale staat sterk bemoeilijken. Dat Antwerpen aan het einde van de zeventiende eeuw in economische termen slechts een schim was van de metropool in de zestiende eeuw had hierop ogenschijnlijk weinig effect.

Over de auteur

Nicolas De Vijlder (Gent 1988) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent, waaraan hij momenteel ook is verbonden als doctoraal onderzoeker. Onder begeleiding van M. Limberger werkt hij aan een onderzoeksproject over de ontwikkeling van rurale grond- en kredietmarkten in Vlaanderen en Brabant gedurende de vijftiende en zestiende eeuw. Zijn interessesfeer bevindt zich op het domein van de financiële en economische geschiedenis van de vroegmoderne tijd.